

- геоцид. – К., 2005.
3. Ідею геоцидного характеру голодомору в Україні підтримують деякі іноземні вчені. Див.: Граціозі Андреа. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. Проте у науковому середовищі існують альтернативні погляди. Наприклад, Р. Девіс та С. Виткрофт вважають, що голод спричинив комплекс чинників. Сталін та його оточення не намагалися навмисно та цілеспрямовано винищити українських селян або українців як націю. Див.: Davies R.W., Wheatcroft Stephen G. *The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933.* – Hampshire, New York, 2004.
 4. Сталін и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001.
 5. Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001.
 6. У 1937 р. це ставили у вину П. Постишеву під час звинувачень його на пленумах ЦК КП(б)У.
 7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 422.
 8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 436.
 9. ЦДАГО України. – Спр. 436.
 10. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.
 11. Див.: Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні (20–30-ті роки). – К., Едмонтон, 1991; Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–20-і рр.). – К., 1991; Конквест Роберт. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999; Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003 та інші.
 12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 421; Спр. 436.
 13. Див.: Васильєв В. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932–1933 рр. // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001.
 14. Див.: Осокіна Е.А. Цена „большого скачка”. Кризисы снабжения и потребления в годы первых пятилеток // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. – М., 1997. – Т. 1; Davies R.W., Tauger M.B., Wheatcroft S.G. *Stalin, Stocks and the Famine of 1932–1933* // *Slavic Review.* – Fall 1995. – № 3.
 15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 10.
 16. Насправді, ця цифра була „біологічним” врожаєм, а не кількістю зібраного збіжжя.
 17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 338.; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 10.
 18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 436. Вважаю, що американський дослідник М. Таугер достатньо обгрунтовано визначив валовий збір зернових в Україні в 8,7 млн тонн. Див.: Таугер М.Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С. 308, 315. Цей висновок підтверджується архівними матеріалами. Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 436. Принагідно зазначу, що в червні 1933 р. на пленумі ЦК КП(б)У керівник Управління народногосподарського обліку Держплану УСРР Сулківський заявив, що ні органи наркомату землеробства, ні Центральне управління народногосподарського обліку СРСР „не можуть сказати цілком визначено, який валовий збір зерна був у 1932 р., який урожай був у 1932 р.”. Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 405. – Дані, які потім увійшли до статистичних збірників, були відверто фальсифікованими.
 19. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 286.
 20. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПИ). – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 937.
 21. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6508.
 22. XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 26 января – 10 февраля 1934 г. Стенографический отчет. – М., 1934.
 23. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 11.
 24. РДАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 162. – Спр. 16.
 25. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 339.
 26. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6484.
 27. РДАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 943.
 28. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 339.
 29. РДАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 947.
 30. Докладніше колективізацію й ліквідацію індивідуальних селянських господарств у той момент див.: РДАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 162.; Оп. 3. – Спр. 945; ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 339; Оп. 20. – Спр. 6487; спр. 6518.
 31. РДАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 162. – Спр. 16.
 32. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 340.
 33. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6526.
 35. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Спр. 6519.
 36. РДАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 951.
 37. РДАСПИ. – Ф. 81. – Оп. 3. – Спр. 216.
 38. Державний архів Вінницької області. – Ф. П-136. – Оп. 7. – Спр. 5.
 39. РДАСПИ. – Ф. 81. – Оп. 3. – Спр. 216.
 40. РДАСПИ. – Ф. 81. – Спр. 100.
 41. РДАСПИ. – Ф. 81. – Спр. 101.
 42. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6528.
 43. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Спр. 6518.
 44. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Спр. 6530.
 45. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 11.
 46. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6532.
 47. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 341.
 48. Sharoval I. *The Tragedic Fate of Iulian Bachynsky* // *Journal of Ukrainian Studies.* – Summer 1998. – № 1.
 49. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 12;
 50. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 341. Депортації польського та німецького населення з прикордонних районів України неодноразово висвітлювалися в історичній науці.
 51. Таугер М.Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. – М., 1995.
 52. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 12.
 53. Васильєв В., Поджур Р. Невідомий голод 1934–1935 рр. на Поділлі // Тези доповідей і повідомлення дев'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1999.
 54. Кравченко П. Подільське село в умовах голоду 1934–1935 рр. // Там само.
 55. Таугер М. Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года / Судьбы российского крестьянства. – М., 1996.

О.Г. Перехрест

ЕКОНОМІЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА НАПЕРЕДОДНІ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр.

Напередодні німецько-радянської війни українське село мало значний економічний і соціальний потенціал, завдяки чому справляло важливий вплив на всі сфери життя не лише України, а й СРСР. Питання, пов'язані з оцінкою та значенням цього потенціалу, одержали певне висвітлення у радянській та сучасній вітчизняній історіографії [1]. Однак до цього часу відсутні публікації, в яких би

економічне й соціальне становище українського села напередодні війни вивчалось комплексно, відображався реальний стан у цих сферах. У радянській історіографії з ідеологічних причин дані, що характеризували рівень економічного і соціального розвитку українського села в кінці 1930-х – на початку 1940-х рр., подавалися вибірково, увага акцентувалася лише на досягненнях та позитивних показниках, замовчувалися недоліки й наявні проблеми сільського господарства та його матеріально-технічної бази, переоцінювалася його ефективність, не давалася справжня оцінка рівня розвитку соціальної сфери села та її спроможності забезпечити потреби сільського населення, замовчувалися негативні наслідки для селянства докорінних змін у його соціально-політичному статусі в умовах створеної у довоєнні роки колгоспної системи. Висвітлення цього питання на нових методологічних засадах необхідне для відтворення неупередженої історії українського села в означений період, а також кращого розуміння планів країни-учасниць війни щодо використання його потенціалу в своїх стратегічних цілях, дозволить повно і об'єктивно оцінити трагічні наслідки для нього війни та нацистської окупації. З огляду на викладене вище, автор публікації ставить за мету дати комплексну й реальну оцінку економічного і соціального потенціалу українського села напередодні німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Об'єкт вивчення – українське колгоспне село в кінці 1930-х – на початку 1940-х рр. предмет – його економічний та соціальний потенціал.

Сільське господарство України було одним із основних виробників зерна, технічних культур і продуктів тваринництва в СРСР. Посівні площі, залучені в 1940 р. в усіх категоріях господарств під рослинницьку продукцію, становили 31 336 тис. га, у т. ч. зерновими культурами було зайнято 21385 тис. га (68, 2%), технічними культурами – 2 699 тис. га (8, 6%), картоплею та овочево-баштанними культурами – 2 811 тис. га (9, 0%), кормовими культурами – 4 441 тис. га (14, 2%); площа чистих парів складала 8 873 тис. га [2, 198, 200]. У 1940 р. в УРСР валовий збір зернових культур досяг 26,42 млн т, у т.ч. пшениці – 8,4 млн т, цукрових буряків – 13 млн т, соняшнику – 946 тис. т, картоплі – 20,66 млн т, овочів – 5,48 млн т [3, 152 – 154]. У результаті Україна давала понад 21% виробництва пшениці в СРСР, третину ячменю, понад 50% кукурудзи, 74% цукру [4, 12].

Значними були ресурси тваринницької галузі сільського господарства республіки. В усіх категоріях господарств на 1 січня 1941 р. налічувалося 10, 997 млн голів великої рогатої худоби, у т.ч. 5, 965 млн корів, 9, 186 млн свиней, 7, 325 млн овець та кіз, 4, 674 млн коней [3, 207]. Велика частина цієї худоби була зосереджена у громадському стаді колгоспів. У 1940 р. колгоспи, радгоспи й інші державні господарства та особисті підсобні господарства населення виробили м'яса і сала всіх видів (у забійній вазі) 1, 127 млн т, молока – 7, 114 млн т, вовни – 13, 5 тис. т, 3, 273 млрд штук яєць [2, 264]. У порівнянні з 1913 р. валова продукція сільського господарства УРСР у 1940 р. становила 157%, у т. ч. продукція землеробства – 165%, продукція тваринництва – 138% [2, 186].

На початок 1941 р. державні запаси продуктів харчування та фуражу становили 6162 тис. т, що давало змогу забезпечити піврічні потреби радянських збройних сил на випадок війни [5, 526].

Досить значними були й матеріально-технічні ресурси сільського господарства. Про їхні обсяги можна судити за поданими нижче показниками. Так,

у сільському господарстві УРСР на початку 1941 р. працювало 94,6 тис. тракторів [6], 33, 4 тис. зернозбиральних комбайнів, 54, 9 тис. вантажних автомобілів і багато інших машин [2, 158]. Більшість цієї техніки зосереджувалася в МТС. Станом на 1 січня 1941 р. у республіці діяло 1 227 МТС [7, 346], у яких нараховувалося 74 473 трактори усіх типів. МТС також мали у своєму розпорядженні 27 194 комбайни, молотарок складних – 16 822, локомотивів – 2 263 нафтодвигунів – 4 273, плугів – 62 493, культиваторів – 49 547, сівалок зернових і бурякових – 41 028. Кожна МТС мала обладнану верстатами та механізмами майстерню поточного ремонту. Крім того, капітальний ремонт тракторів і двигунів проводили 22 ремонтні заводи та 102 МТМ капітального ремонту [8, 172], які володіли парком металоріжучих верстатів у кількості 2 501 шт., енергетичною базою (силові установки) загальною потужністю 5 200 квт. [8, 177].

Технічний парк усіх радгоспів УРСР напередодні війни нараховував 14, 4 тис. тракторів, 5, 2 тис. зернозбиральних комбайнів, 3, 7 тис. вантажних автомобілів [2, 185]. Зокрема, станом на 1 січня 1941 р. у 169 радгоспах системи Наркомату радгоспів УРСР налічувалося 4 483 трактори, 717 комбайнів, 7 960 плугів, 4 908 культиваторів, 4 286 сівалок [8, 95].

Трактори та інша сільськогосподарська техніка були також на балансі господарств допоміжних промислових і господарських галузей, які в системі Наркомзему УРСР обслуговували потреби сільського господарства, зокрема таких, як „Сортнасінеовоч”, „Держсортфонд”, „Укрсільелектро”, „Водобуд”, „Укрмеліоконтора”, „Сільгоспбудпроект”, „Племзаготконтора”, „Заготкінь” та ін., в учгоспах сільськогосподарських навчальних закладів.

Ці багатства значною мірою визначали геополітичну міць СРСР, особливо у воєнні часи. Володіння ними дозволяло б вирішувати важливі стратегічні та воєнні завдання, втрата ж внаслідок ворожої окупації означала б не просто арифметичну втрату – це завдавало б тяжкого удару по всій господарській системі СРСР, що незабаром і трапилось.

Значення сільськогосподарського потенціалу України добре розуміли і Й. Сталін, і А. Гітлер. При цьому, якщо для Й. Сталіна він був реальністю, то для А. Гітлера до певного часу – мрією. Цей фактор став одним із головних в тому, що його війна проти СРСР була й війною за УРСР.

У той же час досягнуті на початок 1940-х років результати розвитку сільського господарства та його матеріально-технічної бази, валові показники виробництва сільськогосподарської продукції не варто переоцінювати. Про дійсну ефективність сільського господарства республіки можна судити хоча б по тому, що у виробництві найважливіших видів сільськогосподарської продукції на душу населення в 1940 р. у порівнянні з 1913 р. суттєвих зрушень не відбулося. Так, у 1940 р. на душу населення в УРСР було вироблено зерна 636 кг, тоді як у 1913 р. – 658 кг, м'яса (у забійній вазі) відповідно – 27 кг і 32 кг, молока – 171 кг і 133 кг, яєць – 79 шт. і 85 шт., картоплі – 487 і 243 кг, плодів і ягід – 19 кг і 16 кг [3, 67]. Наявна матеріально-технічна база сільського господарства не вповні відповідала потребам його розвитку. Значна частина сільськогосподарських робіт виконувалася із застосуванням простих сільськогосподарських машин на живому тяглі та вручну. Це стримувало подальший розвиток не лише сільського господарства, а й всієї економіки України, не дозволяло на належному рівні задовольняти соціальні потреби населення.

Сільське населення становило більшу за чисельністю категорію громадян республіки. Станом на 1 січня 1940 р. кількість населення України оцінювалась у 41,3 млн осіб, в т. ч. міське – 14 млн осіб (34 %), сільське – 27,3 млн (66 %) [3, 9]. Згідно з переписом 1939 р., населення УРСР за соціальним складом розподілялося наступним чином: робітники і службовці становили 49,8 %, із них робітники – 33,7 %, колгоспне селянство і кооперовані кустарі – 48,7 % [9, 277].

У передвоєнні роки в східних областях республіки в основному було закінчено суцільну колективізацію. Станом на кінець 1940 р. у колгоспи на цих територіях було об'єднано 98 % селянських дворів [3, 49]. У західних областях колективізація тільки розпочиналася. До початку війни в цьому регіоні було створено, у багатьох випадках примусовими методами, 2 866 колгоспів, у яких нараховувалося 205 140 селянських дворів. Це становило лише 14,5 % всіх селянських господарств західних областей [10, 38-39]. Всього ж на кінець 1940 р. в Україні нараховувалося 28 374 колгоспи (сільгоспартілі), в яких об'єднувалося 3 990,4 тис. селянських дворів із посівною площею 22 137,3 тис. га, а також 929 радгоспів із посівною площею 2 309 тис. га [7, 346 – 347, 352]. У середньому на кожний колгосп припадало по 780 га посівів, а на кожний радгосп – по 2 485 га.

Створена у довоєнні роки колгоспна система по суті витворила нову модель кріпаччини, яка під купелом більшовицьких гасел насправді містила в собі потворне поєднання як економічного, так і позаекономічного примусу. Селяни не тільки стали заручниками адміністративно-командної й максимально одержавленої радянської економіки, а й втратили особисту свободу через специфічний паспортний режим. Більшість селян, не маючи паспортів, не могла вільно переміщуватися в межах своєї країни і фактично була позбавлена права самостійно вибирати місце проживання та роботи, а сільська молодь – права вибирати майбутню професію і здобувати відповідну вищу освіту. Все це кардинальним чином вплинуло на ментальність селянства, породивши унікальний історичний феномен безправного „колгоспника”. Очевидними були й глибокі психологічні трансформації селянства у зв'язку з докорінною зміною його соціально-політичного статусу. Все це мало вкрай негативні наслідки для радянського соціуму, який на багато десятиліть визначили й специфічне обличчя українського села.

У передвоєнний період в українському селі відбулися значні позитивні зрушення у розвитку соціальної сфери, однак, в цілому її стан був явно недостатнім для забезпечення потреб сільського населення.

У 1930-ті роки були здійснені масштабні по тим часам заходи в справі електрифікації українського села. Із завершенням будівництва Дніпрогесу розпочалася електрифікація сіл Запорізької та Дніпропетровської областей. Струм для села давали розташовані в Україні 3 із 4 наявних в СРСР електричних машинно-тракторних станцій (2 – у Запорізькій області та 1 – у Київській) [11, 16]. У результаті в названих областях рівень електрифікації села був значно вищим у порівнянні з іншими регіонами. Електропостачання сіл здійснювалося й за рахунок малих ГЕС і теплових електростанцій. В 1930-ті роки в Україні було побудовано 3 205 сільських електростанцій загальною потужністю 61,5 тис. квт-годин. Село також споживало 24 тис. квт-годин електроенергії від державних електросистем і

промислових електростанцій [11, 16]. Однак цієї кількості електроенергії не вистачало навіть для виробничих потреб. Побутове споживання електроенергії селянами було незначним. Проведені в 1940 р. вибіркові обстеження 506 колгоспних сімей в Одеській області не виявили жодної електрифікованої оселі. Із 620 сімей селян Запорізької області електричне освітлення було у 12, з 540 сімей у селах Київської області – 6 [12, 59].

Помітне місце в житті села напередодні війни посідали радіо, пошта та телефон. У результаті інтенсивної радіофікації в 1940 р. у селах уже налічувалося понад 1 млн радіотрансляційних точок та понад 250 тис. радіоприймачів [13, 326]. Однак радіофікованими, як правило, були школа, клуб, сільрада або контора колгоспу. Радіо в селянських оселях було рідкістю. У 1940 р. із 3 990,4 тис. дворів колгоспників радіофікованими були лише 137,2 тис. (3,4 %) [7, 465]. Відставав від потреб жителів села і рівень поштового та телефонного зв'язку. Поштові філії знаходилися в районних центрах та великих селах, в решту сіл кореспонденція доставлялася з великим запізненням, часто не доходила до адресату. Нерідко в селах були відсутні поштові скриньки, виникали труднощі з придбанням конвертів та марок. До того ж, більшість сільських поштових філій знаходилась у малопристосованих приміщеннях і була погано обладнана. У 1940 р. телефонний зв'язок із райцентрами мали МТС, майже всі радгоспи, 74,1 % сільських рад та лише 16 % колгоспів [7, 465]. В основному це дозволяло районним владним структурам підтримувати зв'язок із більшістю сіл і забезпечувати оперативне централізоване керівництво, але для пересічного селянина телефонний зв'язок був недоступний.

Важливою складовою соціальної інфраструктури передвоєнного села були заклади охорони здоров'я. У 1940 р. у сільській місцевості медичні послуги населенню надавали 1179 стаціонарних лікарняних закладів із 32 658 лікарняними ліжками, 3470 амбулаторно-поліклінічних закладів, 6 268 фельдшерсько-акушерські пункти, 8 440 закладів фельдшерсько-амбулаторної допомоги, 44 протитуберкульозні диспансери, 84 венерологічні пункти, 3 дитячі поліклініки і амбулаторії, 573 жіночі і дитячі консультації, 1256 аптек [12, 65]. Однак цієї мережі закладів було недостатньо, щоб забезпечити своєчасну і кваліфіковану медичну допомогу сільським жителям, адже на одну сільську лікарську дільницю в середньому припадало 4,4 сільради і 8,2 тис. населення. Сільські медичні заклади були недостатньо укомплектовані висококваліфікованими кадрами, зокрема, профільними спеціалістами. Кількість лікарів у сільських лікувальних закладах складала всього 4 тис., середніх медичних працівників – 32,9 тис., тоді як у міських лікувальних закладах працювало 26,2 тис. лікарів та 61,9 тис. середніх медичних працівників [14, 53]. У 605 сільських дільничних лікарнях не було жодного лікаря [12, 66]. Кількісні та якісні показники забезпеченості медичною допомогою сільських жителів були значно нижчими їхніх аналогів у місті. Так, у 1940 р. показник забезпеченості стаціонарною лікарською допомогою сільського населення становив 2,1 ліжко-місце на 1000 сільського населення (з урахуванням ліжок, які використовувалися сільським населенням у міських стаціонарах), у той час як у місті цей показник був 7 ліжко-місце на 1000 міського населення [15, 25]. На одне ліжко-місце в сільських лікарнях витрачалося 3310 крб, а у міських 4480 крб, у т.ч. на медикаменти відповідно 805 крб і 1450 крб, на харчування – 152 крб

і 226 крб Слабкою залишалася матеріальна база сільських лікарень: у них не вистачало автоклавів, рентгенівських апаратів, мікроскопів та іншого лабораторного обладнання, фізико-терапевтичної та дезінфекційної апаратури, хірургічних інструментів, ліків та ін. Транспорт, переважно гужовим, у 1940 р. було забезпечено лише 987 сільські дільничні лікарні республіки [12, 66].

В останні передвоєнні роки в республіці багато було зроблено щодо поліпшення медичної допомоги породіллям. У 1940 р. у селах республіки вже було 3017 колгоспних пологових будинки на 9960 ліжок. Крім того, 7201 ліжко для породіль було розгорнуто в інших сільських лікувальних закладах. Однак це дозволило охопити стаціонарною пологовою допомогою лише 49,5 % сільських породіль (у місті цей показник складав 87,5 %) [16, 92], інші продовжували народжувати вдома, без належної допомоги спеціалістів. До того ж, більшість сільських пологових будинків розташовувалася в простих сільських хатах, не мала необхідного обладнання та належних санітарно-побутових умов.

У 1940 р. у сільській місцевості працювало 54 135 підприємств роздрібною торгівлі державних і кооперативних організацій (у т. ч. 46 759 магазинів і 7 376 торгових палаток), що становило 58,7 % від загальної кількості підприємств торгівлі в Україні [3, 430]. Однак рівень торговельного обслуговування сільського населення залишався надто низьким. У 1940 р. із загального обсягу роздрібного товарообігу в республіці в 3 203 млн крб, на сільську торгівлю припадало всього 849 млн крб або 27 % [3, 400]. Характерними рисами діяльності сільських закладів торгівлі були постійний дефіцит багатьох промислових та продовольчих товарів, систематичні перебої в торгівлі товарами першої необхідності, низький рівень культури обслуговування. Багато сільських крамниць розташовувалося в малоприсосованих приміщеннях. Усе це створювало додаткові труднощі селянам у задоволенні життєвонеобхідних потреб. Для придбання необхідних товарів вони вимушені були здійснювати поїздки у міста або купляти товари у перекупників за значно вищими цінами.

Не отримала належного розвитку на селі й система громадського харчування. У 1940 р. у сільській місцевості працювало лише 5 913 підприємств громадського харчування (із 18 727, які працювали в республіці) з товарообігом 58 млн крб [3, 402, 430].

За умов колгоспного ладу і здійснення на практиці гасла Й. Сталіна „Жінка – вирішальна сила в колгоспі” погіршилося становище жінки-селянки, яка змушена була відтепер, окрім домашньої роботи, багато часу і сил віддавати колгоспному виробництву. На руках сільських трудівниць, робочий день яких фактично тривав від сходу сонця й до півночі, був догляд за присадибною ділянкою й обслуговування домашньої худоби, праця та щоденне приготування їжі в малоприсосованих умовах, періодичне випікання хліба. До речі, хлібозабезпечення залишалося однією з наболілих і невирішених проблем тогочасного села. У 1940 р. на селі діяло всього 1 935 малопотужних пекарень [12, 78], які, зрозуміло, не в змозі були забезпечити сільське населення хлібом громадської випічки, а тому селяни займалися хлібозабезпеченням самотужки.

Недостатньою для задоволення потреб сільського населення була і мережа підприємств побутового обслуговування. У 1940 р. у понад 52 тис. українських сіл діяло всього 79 майстерень із ремонту металевих виробів, 8205 майстерень – із ремонту взуття, 612 майстерень з ремонту та пошиття одягу, 21 хімчистка

та 80 фотоательє [12, 80]. Нечисленною була на селі й мережа пралень, перукарень, лазень. У таких умовах жителі сіл вимушені були займатися побутовим самообслуговуванням, самотужки шити і ремонтувати одяг, взуття, речі домашнього вжитку або здійснювати вимушені поїздки в місто для задоволення своїх побутових потреб.

У передвоєнні роки дещо покращилася ситуація із забезпеченням сільського господарства кадрами фахівців із спеціальною освітою. Станом на 1 січня 1941 р. в Україні вже нараховувалося 13,8 тис. агрономів, зоотехніків і ветеринарних лікарів з вищою освітою, а також 20,9 тис. агрономів, зоотехніків, ветфельдшерів і веттехніків з середньою спеціальною освітою [2, 387]. Однак значна частина цих фахівців працювала в апараті центральних, обласних та районних управлінь сільським господарством, у різних конторах та установах, пов'язаних із заготівлею та переробкою сільгосппродукції, а також виконувала розподільні та контролюючі функції. Село, як і раніше, відчувало гостру потребу у кадрах спеціалістів. Низьким залишався і рівень кваліфікації керівників господарств. Так, у 1939 р. лише 7 432 голови колгоспів або 27,1 % їхньої загальної кількості у республіці мали спеціальну сільськогосподарську підготовку, 4 728 або 17,5 % – середню і неповну середню освіту [4, 24]. Такий стан із кадровим забезпеченням негативно позначився на організації та якості сільськогосподарського виробництва, не дозволяв впроваджувати нові прогресивні технології в рільництві та тваринництві, досягати високих результатів у галузі в цілому.

У передвоєнний період у республіці багато було зроблено щодо поліпшення стану сільської шкільної освіти. Проводилася робота із запровадження в селах загального семирічного навчання (тоді як у містах у цей час – середнього), розширювалася і мережа сільських середніх шкіл. У 1940/41 н. р. в Україні налічувалося 26 317 сільських денних загальноосвітніх шкіл (14 329 початкових, 9 690 семирічних, 2 264 середніх і 34 – для дітей з вадами розумового і фізичного розвитку), в яких навчалася 4 504,3 тис. учнів. Навчальний процес у сільських школах забезпечували 167,6 учителів [3, 450–451; 12, 83]. Це був беззаперечний успіх у справі модернізації соціальної інфраструктури села. Однак, попри всі зусилля, повною мірою вирішити проблему створення у сільській місцевості достатньої мережі шкіл не вдалося. Одна початкова школа припадала на 3,6 сіл, семирічна – на 5,4, середня – 23 села, то тисячам селянських дітей доводилося щодня пішки долати значну відстань, часто добираючись до школи по бездоріжжю в умовах весняної, осінньої та зимової негоди. Багато шкіл розташовувалося в малоприсосованих, тісних приміщеннях, які взимку погано опалювалися, мали примітивну матеріальну базу, не були забезпечені необхідними підручниками та навчальним обладнанням.

Болючою й невирішеною до кінця у передвоєнному селі залишалася проблема функціонування дошкільних дитячих закладів. У зв'язку із надмірно високим використанням жіночої праці у колгоспно-радгоспному виробництві й короткотерміновістю післяпологової відпустки породіль, необхідно було забезпечити догляд за немовлятами та малолітніми дітьми шляхом організації відповідної кількості ясел і садків. Їх на кінець 1940 р. у сільській місцевості на постійній основі функціонувало лише 958, у них під наглядом 2 тис. вихователів перебувало 25,4 тис. дітей [3, 455]. Ситуацію дещо покращували організацією сезонних

ясел, які функціонували 5-6 місяців на рік. Завдяки цьому в 1940 р. чисельність ясел досягла 29 418 і охоплювала 1 156 369 дітей [17, 513; 12, 85]. У розпал польових робіт практикувалось облаштування пересувних ясел для немовлят на спеціально обладнаних возах та фургонах, котрі виїжджали до місця роботи матерів-годувальниць. Умови перебування дітей у сезонних яслях у багатьох випадках були незадовільними через відсутність якісного харчування, розміщення в малоприспособованих приміщеннях, недостатнє облаштування м'яким та твердим інвентарем.

Важливе місце в соціальному житті села в зазначений період відігравали культурно-освітні заклади: клуби та бібліотеки. На кінець 1940 р. в Україні функціонувало 22 586 сільських клубних установ [2, 521] та 17 327 сільських бібліотек із книжково-журнальним фондом 12 021 тис. примірників [3, 471]. На базі сільських клубів працювало 3 884 кіноустановок, у т. ч. 1 747 стаціонарних і 2 137 пересувних, якими упродовж 1940 р. було обслужено 58 тис. глядачів [7, 639], 80 тис. гуртків художньої самодіяльності, в котрих займалося понад 300 тис. чоловік [13, 324 – 325]. Клуби та бібліотеки певною мірою виконували свої функції у справі організації і проведення дозвілля селян, зокрема молоді. Поряд із цим, вони в основному справно виконували відведену їм тодішньою тоталітарною системою роль “були центрами агітації за колгоспний лад, антирелігійної та антицерковної діяльності, пропаганди нової радянської обрядовості. Це знижувало їхню культурно-освітню роль, відштовхувало від них значну частину населення, яка не розірвала з церквою і негативно ставилася до антирелігійної агітації. Негативно позначалася на роботі та ролі сільських культурно-освітніх закладів їхня надзвичайно слабка матеріальна база. Більше половини з них розміщувалося у хатах розкуркулених селян, церквах, костельках, не були укомплектовані спеціалістами, не мали меблів, обладнання, інструментів. У зимовий період культурне життя на селі завмирало взагалі, адже клуби та бібліотеки забезпечувалися паливом, у кращому випадку, на 25 – 30 %. Крім того, в 3 372 селах республіки взагалі не було будь-яких культурно-освітніх закладів [12, 90].

Однією з найбільш болючих проблем у соціальній інфраструктурі села залишалася проблема житлового забезпечення населення. Сільські жителі в основному мали власне житло. Однак житлово-побутові умови селян, незважаючи на певні кількісні та якісні зрушення у роки передвоєнних п'ятирічок, залишалися на низькому рівні. Нові селянські оселі, побудовані в 1930-ті роки, складали незначну частку наявного житлового фонду. Житло пересічного селянина було не великим за площею, глинобитним, із соломяною покрівлею, земляною або глиняною долівкою, з мінімальним набором саморобних меблів, освітлювалося, як правило, за допомогою каганця. Попри всілякі запевнення влади про підтримку нового житлового будівництва на селі, держава не надавала належної допомоги селянам при спорудженні житла, залишаючи їх наодинці зі своїми проблемами. Нестача коштів та якісних матеріалів змушувала селян будувати житло за застарілою технологією.

У цілому на низькому рівні був благоустрій сільських населених пунктів. Лише частина великих сіл, переважно районів, мали забруковані головні вулиці та тротуари, озеленені шляхи та вулиці, впорядковані парки та сквери, фізкультурні майданчики. У пересічних українських селах стан із

благоустроєм був набагато гіршим, вони мали непривлекливий вигляд, потерпали від бездорожжя.

Таким чином, до початку німецько-радянської війни у розвитку соціальної інфраструктури українського села були досягнуті досить високі показники, деякі з них значно перевищували доколгоспний рівень. Проте в цілому вона ще не могла повністю задовольнити потреби сільського населення. На цей період ще більше поглиблювалося істотне відставання соціальної сфери села у порівнянні з соціальним розвитком міст.

1. Див: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: В 3-х т. – К., 1967–1969; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.: В 3 т. – К., 1975; Історія селянства Української РСР: У 2 т. – К., 1967. – Т. 2; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 7; Історія Української РСР: В 10-ти т. – К., 1984. – Т. 8; Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К., 2000; Політична історія України ХХ століття: У 6-ти т. – К., 2003. – Т. 4; Україна у Другій світовій війні (1939–1945); Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965; Загоруйко М.М., Юденков А.Ф. Крах економічних планів фашистської Німеччини на временно окупированной территории СССР. – М., 1970; Загоруйко М.М., Юденков А.Ф. Крах плана „Ольденбург“. О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. – М., 1974; Немятыи В.М. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. – К., 1982; Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993; Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – К., 1999; Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.). “Кам'янець-Подільський, 2000; Литвин В.М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004; Перехрест О.Г. Сільськогосподарський потенціал України в геополітичних планах нацистської Німеччини // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. – Черкаси, 2005. – Вип. 50.
2. Народне господарство Української РСР у 1973 році. Статистичний щорічник. – К., 1974.
3. Народне господарство Української РСР у 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К., 1972.
4. Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965.
5. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К., 2000.
6. Тут і далі показники техніки подано в фізичних одиницях.
7. Народне господарство Української РСР у 1959 році. Статистичний щорічник. – К., 1960.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 62.
9. Уманский Л. А., Шаболдин С. С. Годы труда и побед, 1917–1987: Попул. справочник. – М., 1987.
10. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 664.
11. Стессельбойм Ю.А. Развитие электрификации быта в сельских районах // Электрификации быта сельского населения. Тезисы докладов Всесоюзной научно-технической конференции. – К., 1968.
12. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.). “Кам'янець-Подільський, 2000.
13. Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. та ін. Іс. 3 т. – К., 1965. – Т. 3.
14. Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР. – К., 1958.
15. Хороши И.Д. Основные этапы и перспективы развития сельского здравоохранения в Украинской ССР: Автореф. дис... докт. мед. наук. – К., 1965.
16. Радянська медицина. – 1940. – № 10-11.
17. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів. У 3 т. – К., 1965. ? Т. 3.